

BENDA Kálmán
Budapest

MAGYARORSZÁG A BAROKK-KORI EURÓPÁBAN, A PARASZTSÁG A BAROKK-KORI MAGYARORSZÁGON

Azok a történelmi hatások, amelyek a magyar paraszti kultúra sajátos jellegét kialakították, a 18. században jelentkeztek legerőteljesebben. Egyrészt a magyarországi illetve közép-európai körülményekből fakadt, másrészt viszont az általános európai fejlődés része volt.

Nyugat-Európa a 16. század elejétől kezdve nagy lépésekkel indult a polgárosodás útján. Közép- és Kelet-Európában viszont ellentétes fejlődés következett be: a feudális uralkodó osztályok megerősödtek, a polgárság pedig még erőtelenebbé vált. Ennek következtében megrekedt az ipar és a kereskedelem fejlődése, s ezzel együtt lelassult a városiasodás, elmaradt az életforma polgárosulása. Ugyanakkor a nyugati művelődés nagy ideológiai irányzatai: a humanizmus, a reneszánsz és a reformáció ide is eljutottak, formálva a gondolkodást és a világnézetet.

A Nyugattól való lemaradás, amely Közép- és Kelet-Európa egészére jellemző, csak az egyik tényező volt Magyarországon. A másik, speciális gátló tényező a 150 éves török uralom, az ország két évszázadra hadszíntérré vált, s lakossága a pusztaság fennmaradásért küzdött.

A feudális 17. századi megerősödése és megmerevedése következtében megváltoztak a társadalom egyes osztályai közötti korábbi patriarchális kapcsolatok, az úr, a polgár és a paraszt távolabb kerültek egymástól, mint voltak. Míg a 17. századból számos példát tudunk, hogy nemcsak a nemes, de a főúr is együtt élt, közös asztalnál étkezett udvari főszolgáival, jobbágy katonáival, a 18. századra ez megszűnik, az osztályfalak elzárják őket egymástól.

Nyilván ennek volt a következménye, hogy míg a reneszánsz műveltség – éppen nemesi közvetítéssel – gyorsan eljutott a magyar parasztság egészéhez, sőt a paraszti kultúra, főleg a folklór és a népművészet területén szinte napjainkig érvényesülő hatással volt, – a nemesség körében a 18. századra kivirágzó barokk csak a parasztság egy részét érintette, azt is elsősorban a vallási élet külsőségeiben. Ezáltal viszont a társadalmi válaszfalak egyben mind erősebb kulturális határokká is váltak. A paraszti műveltség, mely korábban, ha időbeli lemaradással is, követte a nemzeti magas-kultúra fejlődését, a 18. századtól kezdve egyre jobban önmagára maradt és önmagába fordult. Ahogy az örökös jobbágyságra ítélt parasztságnak nem volt társadalmi megújulási lehetősége, ugyanúgy bezárultak előtte a kulturális megújulás kapui is. A parasztság tovább őrzi a régit, s eközben műveltsége mind szűkebb bázisra szorul vissza. A 18. század végén a

korábban az egész társadalomra jellemző hagyományos kultúra már csak a parasztság körében él, úgyis mondhatjuk: elparasztosodott.

Említettük, hogy a reneszánsz elsősorban nemesi közvetítéssel jutott a parasztsághoz, s most a nemesség társadalmi elzárkózása akadályozta az újabb kulturális hatásokat. Sajátságos közép-európai, sőt magyar jelenséggel állunk itt szemben, hiszen Nyugaton mindenütt a polgárság vonta hatása alá a parasztokat. A magyar fejlődés jellegzetessége azonban mindvégig a polgári osztály gyöngesége volt. A 17. század végén az ország lakosságának mintegy 92%-a tartozott a parasztsághoz, a polgárság nem tett ki többet 2%-nál, a nemesség számaránya viszont 4,5% körül volt. Összehasonlításként megemlítjük, hogy az osztrák tartományokban a polgárság aránya 4% körül volt, Lengyelországban viszont nem érte el az 1%-ot, míg a nemesség itt 6% fölött volt. Ezzel szemben Franciaországban, a forradalom előestéjén 12% polgárral nem egészen 1% nemes állt szemben. Ehhez járult, hogy a magyarországi polgárság nagy részében német volt, s az etnikai különbséget még fokozta az, hogy szemben a parasztsággal és a nemességgel, amely ekkor mintegy fele-fele arányban római katolikus és református, ez a polgárság zömében evangélikus. Az etnikai és vallási különbségekhez járultak a politikaiak. Míg a parasztság mindig csatlakozott a Habsburg-ellenes nemzeti függetlenségi harcokhoz, sőt nem egyszer, így a 18. század eleji Rákóczi-felkelésben kezdeményezője volt a harcoknak, a német városok egy része a bécsi udvarhoz húzott. A parasztság és a városok közt így az ellentétek léptek előtérbe, a két világ idegenül élt egymás mellett, s ezen a 18. századra kétségtelenül erősödő kereskedelmi kapcsolatok nem változtattak lényegesen.

Mindez együttesen azt eredményezte, hogy míg Nyugat-Európában a parasztság már a 16. századtól kezdve tömegesen költözködik a városokba, a falun maradtak pedig a városokból kisugárzó civilizáció, az egyre fejlődő kézművesipar hatása alatt alakítják ki életformájukat, nálunk a városi műveltség egészen a 19. század második feléig csak megérintette a parasztságot, de sem életformája, sem gondolkozása vagy kultúrája alakulására nem volt érdemleges hatással. Még a városokba beköltözött parasztok is megmaradtak parasztnak, ragaszkodtak korábbi viseletükhöz, s lényegében a hagyományos falusi életmódot folytatták. Jellemző, hogy az 1780-as években egyes városok határozatlanban tiltották meg az iparos legényeknek, hogy a paraszti bőgatyát hordják, s hogy paraszti szokás szerint a jószág mellett, az istállóban háljanak.

A század legvégén, amikor a felvilágosodás és a polgári forradalmak hatására Magyarországon is lazulnak az osztályok közötti válaszfalak, akkor is inkább a nemesi szokás és életstílus hat a parasztságra, mintsem a polgári. Hiszen a nagyszámú nemesség egy része maga is paraszti színvonalon élt, maga művelte földjét. Ennek a nemesi hatásnak a következménye, hogy a parasztság legfelső, legvagyonosabb rétege átveszi a nemesi viselkedés több jellegzetes elemét, így pl. a nyalka öltözködést és az evés-ivás kultuszát, a rátarti és bőkezű magatartást, amelyet azután a nem-magyarok vagy a szomszédos népek mai napig „magyar” tulajdonságként tartanak számon.

A polgárság gyöngéje azonban nemcsak a magyar parasztság vonatkozásában éreztette hatását, hanem az országban élő nem-magyar nemzetiségek esetében is. Míg ugyanis Angliában vagy Franciaországban a polgárság erős asszimiláló hatást gyakorolt a határokon belül élő, nem egyszer nagy tömegű idegen nemzetiségre, Magyarországon

a török kiverése után kialakult nemzetiségi arányok szinte változatlanul megmaradtak a 20. századig. Sőt éppen a 18. században megindult annak a középkori egységnek a felbomlása is, mely a nyelvi hovatartozáson túl egy közösségbe fogta az országban élő népeket, s a társadalmi hovatartozás mellett másodlagossá tette az etnikai különbségeket. A század végétől kezdve egyre inkább azt láthatjuk, hogy a nemzeti ébredés jegyében a nyelvi, etnikai különbségek kulturális elkülönüléshez vezetnek. A magyar parasztság tehát nemcsak a nemzeti fejlődésből szakad ki bizonyos fokig, hanem a korábbi, nyelvi különbségek fölött álló közös paraszti kultúráktól is elválik.

A külső és a belső történelmi körülmények együttesen járultak hozzá, hogy a 18. században a magyar paraszti műveltség és életforma befelé fordult és részben megmerevedett. Ezt a megmerevedést, megtorpanást tükrözik a korszak paraszti olvasmányai is. Ahogy ezt a debreceni nyomda kiadványainak vizsgálata kimutatja, a 18. században sokezeres példányban megjelenő, a parasztság legkedvesebb olvasmányát jelentő vallásos könyvekben hiába keressük a kor akkor modern kegyességi irányzatait, nagyon kevés kivétellel 17. századi művek újranyomásai jelennek meg a reformátusoknál, de a katolikusoknál is. Még az új munkák is jórészt régi szellemben íródtak, felfogásuk, stílusuk, nyelvük egyaránt az előző korszakokra utal. De ugyanígy a világi széphistóriák, a vásárokon ponyván árult verses vagy prózában írt történetek is nagyrészt 16–17. századi munkák újrakiadásai, amelyek még a reformáció és ellenreformáció korának világszemléletét közvetítik. Az új, a felvilágosodás – amely előbb az értelmiség, majd a nemesség körében a század második felében egyre erősebben tért hódít – a paraszti olvasmányok közt majd csak a századforduló után jelenik meg, elsősorban a kalendáriumokban.

A magyar paraszti kultúra tehát a 18. században önmagába fordult, konzerválva korábbi, sőt ősi művelődési elemeket. Közülük mindenekelőtt a nyelvet kell említenünk. Míg a főnemesség bécsi hatásra szinte teljesen kivetkőzik anyanyelvéből, s az itthon élő műveltek nyelve is felhígul, telítődik latin és német szavakkal, sőt nyelvtani fordulatokkal, – a parasztság megőrzi a korábbi erőteljes magyar nyelvet. Miközben az úri osztályok zenéje a barokk hatására német és olasz elemekkel vegyítődik, a parasztság megőrzi az ősi pentatónikus dallamokat. Ugyanígy a parasztság tartja meg az ősinek mondható ballada-formát, amelyet azonban már reneszánsz stílushatás jár át, ahogy a népdalok is nem egyszer Balassi Bálint költészetének 16. századi hatását tükrözik. Mindezt egy olyan korban, amikor a nemzeti irodalom már más eszményképek után indul.

Mindeddig a magyar paraszti műveltségről, mint egységes egészről beszéltünk. Ugyanakkor tudjuk, hogy ez a műveltség tájanként és paraszti rétegenként jelentős különbségeket mutatott fel, hiszen maga a parasztság sem volt egységes.

A parasztok mintegy kétharmadát alkotó jobbágyok közvetlen földesúri fennhatóság alatt éltek, falvaik semmilyen önkormányzattal nem rendelkeztek, műveltségük a parasztság egészén belül a legelmaradottabb volt. Más a helyzet az alföldi nagy mezővárosokban. Ezek is földesúri fennhatóság alá tartoztak, de kötelezettségeiket egy összegben váltották meg, önkormányzatban éltek. Maguk választották főbírájukat és esküdtjeiket, önállóan intézték közösségi ügyeiket, és alsófokon maguk bíraskodtak. A földművelés és az állattenyésztés mellett bizonyos falusi ipart és nem egyszer élénk kereskedelmet folytattak, közülük sokan anyagilag is tehetősek voltak. Ezeknek a mezővárosoknak a lakossága, csekély kivétellel,

kálvinista vallású volt, s ez a közigazgatásban, a közösségi élet szabályainak kialakulásában sajátos helyzetet teremtett. Ezekben a mezővárosokban teljesen összefonódott az egyházi és a világi közigazgatás, ami azonban korántsem jelentett teokratikus hatalmat, hanem éppen fordítva: a vagyonos civis-paraszttság irányította az egyházat is. A községi tanács és az egyháztanács, a presbitérium tagjai szinte mindig ugyanazok a személyek voltak. Ebben az életformában a pap – akit a községi tanács választott és alkalmazásáról évenként újra döntött (papmarasztás) – a világi hatalom kiszolgálója volt, aki Isten nevében pecsétet ütött a legapróbb részletekig szigorúan szabályozott közösségi élet előírásaira. Ezt az életrendet a közös gazdálkodás megszabta szükségszerűség és a kálvinizmus puritán és ortodox irányzatát jellemző eszmények együttesen alakították; a közösség nevében az egyház felügyeleti és büntető hatalmat gyakorolt.

Ez a paraszt-polgárság – mely igazi polgárság hiányában a 19. században Magyarországon a burzsoázia feladatait is jórészt átveszi – sokat tett a műveltség fejlesztéséért. Messze földön híres iskoláikban nem egyszer külföldi akadémiákon végzett tanárok tanítottak. Míg azonban a 16–17. században eleven szellemi élet, minden új eszme iránti fogékonyság jellemezte ezeket az iskolákat, a 18. századra többségük az újítástól elzárkózó, maradi, a kálvini ortodoxia fellegvárává vált. Mivel az állambatalom által képviselt, sőt erőszakolt katolicizmussal szemben a kálvinista mezővárosok és iskoláik is védekezésre kényszerültek, a régihez való ragaszkodás megmerevedéshez vezetett; így ezek az iskolák részben szintén a meglévő konzerválását segítették elő. Mindvégig megőriztek azonban bizonyos demokratikus hagyományokat.

Egyébként a falusi iskoláknak, bármely felekezethez tartoztak, a hatása a paraszti kultúra alakulására a 18. században nem volt jelentős. Az iskolákban hittant, bibliai történeteket, továbbá olvasást, írást és némi elemi számtant tanítottak. Az „országismeret”, azaz a valamelyes földrajzi és természeti leírásokkal kevert történelem csak a század legvégén jelenik meg a fejlettebb városi iskolákban. Nem változik a katekizmusok, a tankönyvek szelleme sem. A lényegük mindvégig azonos: az uralkodó és az állam iránti feltétlen tiszteletre és engedelmességre oktatnak, a társadalmi helyzetbe való belenyugvást tanítják, s a földi szenvedésekért a másvilági kárpótlás reményességét ígérik. Az iskola határfokára bizonyos mértékig jellemző a felnőtt lakosság írástudásának aránya.

1768-ban Mária Terézia királynő elrendelte, hogy kilenc pontból álló kérdőív alapján mérjék fel a falvak és a mezővárosok helyzetét, földesúri terheit. A választ a község elöljárójának bemondása alapján kellett megadni, s az elöljáróság tagjainak aláírásukkal kellett igazolniok a leírtak valóságát. Aki nem tudott írni, neve mellé keresztet rakott. A ránk maradt válaszlapon alapján megállapítható, hányan tudtak egy-egy község elöljáróságából (bíró vagy főbíró, kisbíró és 3–5 esküdt) írni vagy legalábbis hányan tudták a nevüket leírni.

A vizsgálat – amelyről egy régebbi tanulmányomban részletesen beszámoltam – azt mutatja, hogy az arányszám vidékenként, megyénként erősen változó. A Duna-menti falvakban, az ország nyugati és középső részén, a nagy közlekedési utak mentén, ahol a paraszttság már piacra járt, kereskedett, a falvak 35–40%-ában legalább egy írástudó volt az elöljáróságban. Ez a szám az ország szélei felé egyre csökkent, és a Dél-Dunántúlon, az északkeleti részekben vagy a Marostól délre elérte a mélypontot, az 1 vagy 0%-ot.

Országos átlagban tehát a falusi előljárók (tehát a paraszti elit) legföljebb 12–15%-a tudott írni. A parasztság egészét nézve ez az arány még kisebb kellett, hogy legyen, a nők soraiban pedig a férfiaknál is alacsonyabb volt. Azt is megállapíthatjuk, hogy az írni-tudás önmagában nem adott társadalmi rangot. Igazolja ezt az olyan gyakori eset, amikor a bíró írástudatlan, az esküdtek közt azonban akad, aki saját kezével írja alá a nevét. (Zárójelben említjük meg, hogy mindez korántsem csupán magyarországi jelenség. Rudolf Schenda vizsgálata szerint Nyugat-Európában a 18. század végén a parasztságnak legföljebb 10%-a tudott olvasni, s ennél is kevesebb írni.)

Ha mármost a magyar parasztság harmadik csoportját, a szabad parasztokat nézzük, azt kell mondanunk, hogy a társadalmi és gazdasági helyzet őket is védekezésre és bezárkózásra kényszerítette, elsősorban az ellenreformációs politika által is sújtott protestánsokat. Ezek a szabad parasztok – az erdélyi székelyeket most nem számítva – két nagy csoportban helyezkedtek el. Az egyik a jász-kunoknak még a középkorban kiváltságot nyert tömbje az Alföld közepén, a másik a Bocskai István fejedelem által 1606-ban a Tiszántúlon letelepített és kiváltságokat nyert hajdúk. Mindkét szabad terület lakói félnomád állattenyésztéssel és külterjes földműveléssel foglalkoztak. Ők képezték a parasztság politikailag legöntudatosabb részét, élénken részt vettek a kor politikai küzdelmeiben is. Céljuk persze nem az általános paraszti szabadság kivívása volt, hanem saját kiváltságaik országos elismertetése, vagyis az a törekvés, hogy bejussanak a feudális társadalom kiváltságos elemei közé. Ebből fakadt, hogy elsősorban ők azok, akik a nemesi eszményekhez igazodnak, persze főleg csak a külsőségekben. A magyar paraszti műveltség megújítását azonban tőlük sem lehetett várni.

Összefoglalóan azt mondhatjuk: a magyar paraszti műveltség a 18. században vált különálló, a polgári és nemesi kultúrától lényegi jegyekben különböző szellemi produkcióvá, megőrizve régebbi korok elemeit. Amikor a 19. század második harmadától kezdve a nemzeti megújulás jegyében újraéledő magyar szellemi élet az „igazán magyart” keresi, ehhez a paraszti műveltséghez nyúl majd vissza, nyelvben, költészetben és zenében, ezt emeli – kicsiszolva és továbbfejlesztve – a nemzeti kultúra központjába. Így alakul ki a magyar fejlődésnek az a sajátossága, hogy az ismét egységessé váló nemzeti műveltség a paraszti kultúrán keresztül visszatér korábbi évszázadok hagyományaihoz.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

- 1975 Paraszti családszervezet a XVI-XIX. században. *Enthographia* LXXXVI. 340-367.

BENDA Kálmán

- 1978a A felvilágosodás és paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből.* 287-308. Budapest
- 1978b A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség. In: *Emberbarát vagy hazafi?* 426-442. Budapest

K. CSILLÉRY Klára

- 1972 *Ungarische Bauernmöbel.* Budapest

EPERJESSY Géza

- 1967 *Mezővárosi és falusi céhek.* Budapest

FÉL Edit-HOFER Tamás

- 1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.* Chicago
- 1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt.* Göttingen

HOFER Tamás

- 1975 *Stilperioden der ungarischen Volkskunst. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* XXIX. 325-338.

KÓSA László

- 1976 *Néphagyományunk évszázadai.* Budapest

MÁRKUS István

- 1943 *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII-XVIII. században.* Kecskemét

SCHENDA Rudolf

- 1970 *Volk ohne Buch.* In: *Studien zum Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910.* Frankfurt am Main

HUNGARY IN BAROQUE EUROPE, PEASANTRY IN BAROQUE HUNGARY

While in Western Europe from the 16th century onwards, the development of the bourgeoisie was increasingly prevalent, in Eastern and Central Europe feudalism solidified. The earlier patriarchal relationships between various classes of society disappeared; the gentry, the bourgeoisie and the peasantry diverged. Previously, the achievements of Renaissance culture had reached the whole of the peasantry through the gentry, 18th century Baroque, however, influenced only a part of the peasantry - chiefly in the outward appearance of religious life. Dividing lines among social layers, therefore, also became cultural borderlines.

The achievements of bourgeois culture did not make a considerable impact on the peasantry either. There were various reasons for this. In comparison to the peasants' 92 per cent of the whole population, the rate of the gentry was 4.5 per cent, that of the bourgeoisie barely 2 per cent. A major part of this bourgeoisie was not of Hungarian but German origin. Their Lutheran religion and their loyalty to the Habsburgs separated them from peasants, who were Catholic or Reformed and were against the policy of the Viennese court. Towns and villages existed side by side as alien entities, which explains why the spread of bourgeoisie did not occur in peasant circles.

The influence of village schools was also minimal. At these schools the curriculum was still traditional in the 18th century; they taught only religion, Biblical stories, reading, some writing and basic arithmetics. Reprints of 16-17th century religious books served as traditional reading material for the peasantry; the ideas of the Enlightenment appeared in calendars only at the end of the 18th century.

In the 18th century, the culture of the peasantry, therefore, barely exceeded the level of previous periods. While the gentry and the bourgeoisie turned towards new ideas in literature and music, the peasantry preserved the culture which they had shared with other social classes during previous centuries. By the end of the 18th century, however, this culture became characteristic only of the peasantry; it became a „peasants' culture”.

When from the second third of the 19th century onwards, in the name of national rebirth, Hungarian intellectuals started to seek out „genuinely Hungarian” phenomena, they reached back to this peasants' culture in the fields of language, poetry and music. Polishing and developing it, they placed this culture into the centre of national culture. So, Hungarian national culture became homogeneous again turning back to traditions of earlier centuries through the peasants' culture.